

# Bir şəkilin tarixçəsi



**Görkəmli sərkərdə Cəmşid Naxçıvanskinin Naxçıvan şəhərindəki ev-muzeyində orijinal bir şəkil var. Bu tarixi fotonu ilk dəfə 2004-cü ildə “Şərq qapısı” qəzetində çap etdirəndən sonra orada təsviri olanların kimliyi ilə bağlı araşdırmalara başladıq.**

İndiyədək bir çox kitablarda, jurnallarda və muzeylərdə maraqla qarşılanan bu şəkildə bir neçə nəfərin şəxsiyyəti dəqiqləşsə də, axtarışlara, araşdırmalara nöqtə qoyulmamışdı. Axtarışlarımızın uğurlu nəticələnməsinə “Avrasiya gündəliyi” portalındakı müsahibə səbəb oldu.

2016-cı ilin iyun ayında Bakıda Dünya Azərbaycanlılarının IV Qurultayı keçirildi. Məclisə gələn nümayəndələrdən biri də İrəvan xanlarının qürbətdə yaşayan varislərindən olan Turhan Turqut idi. Onun “Avrasiya gündəliyi” portalında müsahibəsi çox maraqla qarşılanmışdı.

*(ardı 8-ci səhifədə)*

# Bir şəklın tarixçəsi

## İrəvan xanlarının nəsil şəcərəsi mənbələrdə

(əvvəli 1-ci səhifədə)

Turhan Turqutun açıqlaması ümumi xarakter daşıyırdı. Yeni o, İrəvan xanlarının şəcərəsinin dərinliyinə getməyərək bəzi maraqlı, vacib məqamlardan söhbət açmışdı. Necə deyərlər, maraq mənə də güc gəldi. Çünki Naxçıvan xanlığının tarixini araşdırarkən İrəvan xanlığı ilə bağlı bir çox məsələlər də mənim üçün aydınlaşmışdı. Turhan Turqutla elektron poçt vasitəsilə tanışlıqdan sonra bir müddət hər gün məktublaşdıq.

İrəvan xanlığının tarixinə, azacıq da olsa, ekskurs edək. Bir çox arxiv mənbələrindən və İrəvan xanlığına aid yazılmış kitablardan məlum olur ki, Həsənəli xan Qacar 1755–1759-cu illərdə İrəvan xanlığını idarə etmişdir. "İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi" monoqrafiyasında öz əksini tapan Həsənəli xanın İrəvanın yerli Qacarlarından olduğu haqda məlumatı bir çox mənbələr təsdiqləyir. Və oradaca qeyd edilmişdir ki, Həsənəli xan Qacar hələ Nadir şah dövründə İrəvan hakimi olmuş və şah tərəfindən cəzalandırılaraq hər iki gözü çıxarılmışdı. 1759–1760-cı illərdə onu qardaşı Hüseyneşli xan Qacar əvəz etmişdir.

Buradaca bir haşiyə çıxmaq. Şəcərəşünas alim Ənvər Fərəcov "İrəvan xanları, onların mənşəyi, nəsiləri" adlı məqaləsində yazır: "Həsənəli xan İrəvanı yenidən qurmuş, iqtisadiyyatını dirçəltmiş, əhalisini yaxşı yaşama təmin etmişdi. Həsənəli xanın Məhəmməd xan, Məhəmmədəli xan adlı oğulları vardı".

Ənvər Fərəcovun yazdığından məlum olur ki, 1827-ci ilin iyununda Naxçıvanda Abbasabad qalasında gedən döyüşlərdə 4 min bəxtiyarı və azərbaycanlı sərbaza Məhəmməd xan başçılıq etmişdir. Rusiya qoşunları qalanı tutandan sonra onu da Tiflisə əsir aparmışlar. Tədqiqatçı Həsənəli xanın və Hüseyneşli xanın atasının Xəlil xan olduğunu da qeyd etmişdir. Bu, həmin Xəlil xandır ki, 1751–1755-ci illərdə İrəvana xanlıq etmişdir.

İrəvan şəhərində anadan olan Hüseyneşli xan mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. O, qurucu, səxavətli bir xan olmuşdur. Hətta o, İrəvan şəhərini yenidən qurmaq üçün Xoy xanlığının baş memarı Mirzə Cəfəri İrəvana dəvət etmişdi. Bu haqda "İrəvan xanlarının diplomatik məktubları" külliyyatında ətraflı məlumat var. Görkəmli Azərbaycan memarı Mirzə Cəfər Xoynlu məşhur Yeni Xan Sarayını tikmişdir. Azərbaycan memarlığının nadir incilərindən olan Göy məscidi Hüseyneşli xan tikdirdiyi üçün onun şərəfinə hələ sağlığında və sonralar da bu məbəd "Hüseyneşli xan məscidi" adlanmışdır. Həmin məscidi 1988-ci ildə erməni vandalları yandırmışlar.

1783-cü il noyabrın 9-da qiyamçılar



Hüseyneşli xanı öldürmüşlər.

Hüseyneşli xan Naxçıvan xanı I Kalbalı xanın və Xoy xanı Əhməd xanın qayınatası idi. Hüseyneşli xanın Qulaməli xan və Məhəmməd xan, Məhəmmədqulu xan adlı oğulları, Tükəzban xanım və Səltənət xanım adlı qızları olmuşdur. Digər övladları da ola bilər, hələlik kameral siyahılarda yuxarıda qeyd etdiklərimizin adlarına rast gəlməmişik.

Qulaməli xanı 15 yaşında atasının ölümündən sonra xanlıq taxtına əyləşdirmişlər. O, cəmi 8 ay hakimiyyətdə qala bilməmişdir. 1783-cü ildə hakimiyyətə gəlsə də, 1784-cü ilin yayında saray çevrilişi zamanı qətlə yetirilmişdir. Onun yerinə 12 yaşlı Məhəmməd xan (bəzi mənbələrdə Məhəmməd Hüseyneşli) təyin olunmuşdur. Məhəmməd xan da atası Hüseyneşli xan kimi qurucu və xeyirxah olmuşdur. O, kürəkənləri naxçıvanlı I Kalbalı xanla çox vaxt eyni diplomatiya apardığından Fətəli şahın təzəbinə gəlmiş və 1806-cı ildə tutulub Tehran həbsxanasına aparılmışdır. Qeyd edək ki, o, Ağca Məhəmməd şah Qacarın da hakimiyyəti dövründə həbs edilmişdir. Sənədlərin dili ilə desək, Məhəmməd xan 1784-cü ildən 1805-ci ilin iyununa qədər İrəvana xanlıq etmişdir.

Məhəmməd xanın Rzaqulu xan, Həsənəli xan, Hüseyneşli xan və Məhəmməd Hüseyneşli xan adlı oğulları olmuşdur. Ənvər Fərəcovun yazdığına görə, onların 3-ü şair olub. Xəlil xanın 3-cü oğlu Məhəmməd Həsən xanı 1783-cü ildə qardaşı Hüseyneşli xanla birlikdə öldürmüşlər.

Ənvər Fərəcovun araşdırmalarında İrəvan Qacarlarının bu qolu da Ziyadlılar kimi qeyd olunmuşdur. Bəzi kitablarda onlar Dəvəli Qacarlar kimi yazılmışdır. Xarici ölkələrdə yaşayan varislər isə Turqutlar olduqlarını yazırlar. Bizcə, İrəvanlı Hüseyneşli xan Dəvəli Qacarlardandır. Hər halda bunun ciddi araşdırmaya ehtiyacı var. Çünki İrəvan xanlığında Dəvəli şəhəri olub və sovet hakimiyyəti illərində bu şəhəri Ararat adlandıırıblar.

1806-cı ilin dekabrından 1827-ci il oktyabrın 13-dək İrəvana xanlıq edən

Hüseyneşli xan Qacarın və qardaşı Sarı Aslanın (Həsən xanın) Hüseyneşli xanla qohumluğu haqda hələ ki, baxdığımız sənədlərdə məlumat rast gəlmirik. Gürcüstan Milli Arxivində İrəvan xanı Məhəmməd xanın qardaşı Məmmədqulu xana məxsus olan bir arxiv qovluğunda onun hərbi olması haqda məlumat vardır. Həmin sənəddən məlum olur ki, hərbi rütbəsi kapitandır. İrəvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal ediləndən sonra da İrəvanda yaşamış və xanlıq titulu ondan almamışlar. Qeyd edək ki, ona məxsus arxiv işinin üzərində "Kapitan Məmmədqulu xan" yazılmışdır. Məmmədqulu xanın oğlanlarından biri Mehbalı xan olub. Bəzən sənədlərdə Möhbəli, Möhübəli xan kimi də qeydlərə rast gəlinir.

Naxçıvan tarixinin XIX yüzilliyin ikinci yarısından üzübəri açılmamış səhifələrini araşdırarkən İrəvan xanlarının varislərindən olan Abbasqulu xan İrəvanskiyənin adına tez-tez rast gəlirik. Bizim araşdırdığımız fotosəkildə Abbasqulu xan İrəvanski ortada əyləmişdir.

Abbasqulu xan Mehbalı xan oğlu, təxminən, 1830-cu ildə İrəvan şəhərində doğulmuşdur. Babası Məmmədqulu xan 1846-cı ildə vəfat edəndə Abbasqulu xanın 16 yaşı vardı. Abbasqulu xan gənc yaşlarından İrəvan quberniyasında nüfuzlu şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. Onun İrəvan şəhərində 1860-cı ildən gördüyü işlər haqqında o dövrün mətbuatı da ətraflı məlumat verir. Abbasqulu xan dövrünün ziyalı kimi tanınmış, İrəvan Şəhər Dumasına üzv seçilmişdir (1882–1899). O, maarifçilik işlərində də öz maddi köməyini əsirgəməmişdir. Abbasqulu xan İrəvan rus-türk məktəblərinin fəxri nəzarətçisi vəzifəsini daşımaqla bərabər, xeyriyyəçilik də etmişdir. Onun haqqında "Qafqaz təqvimi"ndə və "Qafqaz" qəzetində belə materiallara daha çox rast gəlirik. Abbasqulu xan Naxçıvanla çox bağlı olmuşdur.

Musa QULİYEV,  
AMEA Naxçıvan Bölməsinin aparıcı  
elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru